

چگونگی شکل‌گیری و ساختار آرشيو وزارت امور خارجه

غلامحسین نظامی^۱

چکیده

ایجاد سازمان‌های کشوری و تشکیلات منظم اداری، از ویژگی‌های تمدن ایرانی است. در این میان، آرشيو سابقه‌ای دیرینه دارد و هسته اصلی این تشکیلات محسوب می‌شود. سنت آرشيو در تشکیلات اداری ایران باستان و دوره اسلامی به صورت مستمر ادامه یافته است و بالطبع بخشی مهم از اسناد و مدارک دولتی مربوط به روابط خارجی بوده است. در دوره صفویه با گسترش روابط خارجی، تشکیلات نوینی شکل گرفت که گزارش‌نمایندگان سیاسی با دول دیگر در آن جمع‌آوری می‌شد. بعد از آن در دوره قاجار با تشکیل وزارت خارجه، آرشيو مدارک مربوط به آن اهمیت بیشتری یافت و گردآوری اسناد روابط خارجی نظم بیشتری پیدا کرد. این روند در دوره ناصرالدین شاه با گسترش روابط خارجی به اوج رسید. در تشکیلات نوین دولتی سال ۱۲۹۸ق. / ۱۸۸۱م. آرشيو یکی از بخش‌های مهم پنج‌گانه وزارت خارجه محسوب می‌شد؛ به همین دلیل در سال ۱۳۱۶ق. / ۱۸۹۹م. آرشيو وزارت خارجه، اولین بایگانی دولتی بود که طبق شیوه‌های نوین غرب، انتظام یافت و از این حیث، الگوی سایر وزارتخانه‌ها شد. این پیشتازی در دوره پهلوی نیز استمرار پیدا کرد.

▪ واژگان کلیدی:

وزارت امور خارجه، آرشيو، شکل‌گیری و ساختار، قاجار، پهلوی.

ایجاد سازمان‌های کشوری و تشکیلات منظم اداری از نیازهای حتمی دول باثبات و مقتدر جهان بوده است که ریشه در تاریخ کهن جهان دارد. نتیجه صدور فرمان‌ها، احکام، وقایع بااهمیت، ارتباطات بین دولت‌ها، قراردادهای خارجی، مکاتبات مهم و تشکیلات مالی، به جا ماندن اسناد و مدارک ویژه‌ای بود که باید در جای مهمی که دسترسی به آن امکان‌پذیر باشد نگهداری می‌شد؛ از این رو، بایگانی از اجزای حتمی تشکیلات دولتی به شمار می‌آمد و از سوی دیگر با توجه به کمبود منابع تاریخی در گذشته، این اسناد و مدارک‌اند که به عنوان گواهان متقن و قابل اعتنا می‌توانند یاری‌گر مورخان و پژوهشگران تاریخ باشند.

با مراجعه به تاریخ ایران پی خواهیم برد که زمامداران ایرانی نه‌تنها از این امر غافل نبوده‌اند؛ بلکه خود آغازگر این اقدام در جهان بوده‌اند. بی‌شک مدارک مربوط به معاهدات و قراردادهای خارجی از اجزای مهم بایگانی اداری بود.

این پژوهش به دنبال آن است که نشان دهد اصولاً این تشکیلات چه زمانی و چگونه به وجود آمده و استمرار آن به رغم تحولات عظیم تاریخی چگونه بوده است؛ همچنین خط سیر بایگانی و تشکیلات وزارت خارجه را تا ایجاد بایگانی و تأسیس آرشیو وزارت امور خارجه پی می‌گیرد تا چگونگی شکل‌یابی ساختار آن را نشان دهد. در حال حاضر شاید آرشیو وزارت امور خارجه، از نظر تعداد اسناد، بزرگ‌ترین مرکز آرشیو در ایران نباشد؛ اما، به طور قطع به دلیل اهمیت و اعتبار اسناد آن، جایگاه ویژه‌ای داشته و از مراجع معتبر پژوهش‌های تاریخی به شمار می‌آید.

شکل‌گیری بایگانی امور خارجه ایران تا قبل از سلسله قاجار

به طور کلی، ایران در طول تاریخ همواره دارای تشکیلات اداری نظام‌مند و منظم بوده است؛ این تشکیلات ریشه در ایران باستان داشته و تا امروز در چند مرحله دچار دگرگونی و تغییر شده است. با نگرشی به تاریخ ایران می‌توان دریافت که بنیان‌گذاری و تحول اساسی در تشکیلات اداری به طور منظم و دیرپا در دوره هخامنشیان، ساسانیان، سامانیان، سلجوقیان، صفویه و پهلوی روی داده و در فواصل سلسله‌های مذکور، اصلاح شده و ادامه یافته است.

یکی از فزاینده‌های تغییر و اصلاح در دوره صفویه مقارن با قرن شانزدهم میلادی بود که با توسعه کشفیات جغرافیایی، مسافرت‌های دریایی و افزایش تجارت بین‌المللی روابط ایران با اروپا گسترش یافت. قدرت‌یابی امپراتوری عثمانی و همسایگی آن با ایران که دشمن مشترک ایران و اروپا بود، باعث رفت‌وآمد سفیران ایران به اروپا و اروپاییان به ایران شد. قراردادهای همکاری سیاسی و تجاری بسیاری بین ایران و هلند، اسپانیا، فرانسه، انگلستان و سایر کشورها بسته شد و می‌توان گفت که هسته اولیه وزارت خارجه و آرشینو آن در این زمان شکل گرفت. چنان‌که از منابع دوره صفویه، مانند تذکره‌الملوک برمی‌آید، در آن دوره رونوشت اسناد در دفتری به نام "خلود" نوشته و در محلی به نام "دفترخانه اعلی" نگهداری می‌شد و یک نفر به نام دفتردار مسئول آن بود. علاوه بر آن فهرستی از مدارک گوناگون و مشخصات آن در دفترهای دیگری به نام "سررشته" ثبت و نگهداری می‌شد و محل بایگانی، ساختمان معروف چهل‌ستون در اصفهان بود (میرزاسمعیا، ۱۳۶۸: ۸۰).

در این دوره بخش مشخصی برای روابط خارجی وجود نداشت و شاه یا صدراعظم در این باره تصمیم‌گیرنده بود (فلور، ۱۳۸۴: ۱۰۱-۸۹) و روابط خارجی در سطح گسترده‌ای از نظر سیاسی و اقتصادی به اوج خود رسید (سیوری، ۱۳۷۷: ۱۰۰). کشورهای انگلستان و هلند در ایران نمایندگی داشتند؛ البته فعالیت این نمایندگی بیشتر تجاری بود تا سیاسی و امور سیاسی با مبادله سفیران حل‌وفصل می‌شد. در این زمان دو مقام در مناسبات خارجی مسئول بودند: "مهمان‌دارباشی" و "مجلس‌نویس"؛ مهمان‌دارباشی مأمور پذیرایی و همراهی با سفیر خارجه از ابتدا تا انتها بود و مجلس‌نویس مسئول اداری سفیر وارد شده بود که به او "وزیر چاپ" می‌گفتند. قراردادهای خارجی زیر نظر او بود، مهم‌تر اینکه اسناد و معاهدات و قراردادهای نزد او نگهداری می‌شد، نامه به سران کشورها را او می‌نوشت و همیشه در مجلس صدراعظم با سفیران خارجی حضور داشت (فلور، ۱۳۸۴: ۱۰۱-۸۹).

هرچند پس از فروپاشی سلطنت دیرپای صفویه ۱۱۳۲-۹۰۶ ق. / ۱۷۲۲-۱۵۰۱ م. و اشغال موقت ایران به دست افغان‌ها، به یک‌باره نظم و نظام سیاسی فروپاشید، اما هشت سال بعد با ظهور نادرشاه و آغاز حکومت سلسله افشار، بار دیگر نظم به ایران بازگشت و سازمان‌های کشوری احیا شد.

در این دوره تشکیلات وزارت خارجه و به طور کلی سازمان‌های کشوری تقلیدی از دوره صفویه بود که صدراعظم؛ یعنی شخص دوم کشور بعد از شاه، مسئول مذاکرات خارجی بود و مجلس‌نویس، نوشته‌ها و اسناد را بایگانی می‌کرد؛ اما در این دوره به دلیل جنگ‌های مکرر، نبودن پادشاه در یک مکان ثابت و شورش‌های داخلی، روابط خارجی، مانند دوره صفویه توسعه نیافت. در رستم‌التواریخ آمده است که نادرشاه دستور داد دفاتر دوره صفویه را بیاورند که از روی آن‌ها تقلید کنند (رستم‌الحکما، ۱۳۸۲: ۱۸۹-۱۷۸).

با تضعیف حکومت افشاریه، به‌ویژه پس از قتل نادر و جنگ‌های جانشینی - که تا اوایل دوره زندیه هم ادامه داشت - تنها با حکومت کریم‌خان که قریب بیست سال با آرامش همراه بود، دوباره نظم و امنیت تا حدی در ایران حاکم شد، روابط خارجی توسعه پیدا کرد و تشکیلات سازمانی وزارتخانه‌ها سامان یافت. در این دوره هم نمایندگی‌های خارجی در ایران بیشتر در حوزه تجارت فعالیت داشتند. به‌جز رویه‌ای که از دوره صفویه به جا مانده بود، تشکیلات مخصوص و مجزایی برای آرشیو وزارت خارجه وجود نداشت. سه منصب: منشی‌الممالک، وقایع‌نگار و ایلچی‌باشی، به ترتیب کار مکاتبات، نگارش اسناد و سفارت سیاسی را بر عهده داشتند (ورهرام، ۱۳۶۶: ۱۲۳).

بدین ترتیب سنت استمرار یافته کهن ایرانی در تشکیلات اداری در دوره اسلامی هم ادامه یافت که بخش مهمی از آن آرشیو بود و در این میان اسناد و مدارک مربوط به روابط خارجی جایگاه ویژه‌ای داشت. همان‌گونه که بیان شد در دوره صفویه (که طرحی نو در تشکیلات اداری ایران بود) با توجه به گسترش روابط خارجی، تشکیلات جدیدی برای نگهداری اسناد امور خارجه به وجود آمد که هفتاد سال بعد در دوره‌های سلسله افشار و زند ادامه یافت. این دوره که با ثبات و قدرت شاه عباس یکم صفوی (۱۰۳۹-۹۹۷ ق. / ۱۶۲۹-۱۵۸۸ م.) در واقع اوج روابط خارجی ایران بود تا پایان دوره صفویه (۱۱۳۵-۹۱۶ ق. / ۱۷۲۲-۱۵۱۰ م.) ادامه یافت؛ ولی پس از سقوط صفویه در دوره حکومت‌های افشار و زند به دلیل جنگ‌های جانشینی و مدعیان متعدد قدرت سیاسی، تضعیف شد. طبیعی است که بخشی از آرشیو مربوط به روابط خارجی نیز تخریب شد و به یغما رفت. با این حال هنوز پاره‌ای فرامین، دستخط‌ها و نیز معاهدات آن زمان باقی است.

بایگانی امور خارجه در دوره قاجار (۱۳۰۴ش. - ۱۲۱۲ ق. / ۱۹۲۵-۱۷۹۴م).

پس از زدوخوردهای خونین و فراوان که برای جانشینی کریم‌خان زند درگرفت، با آغاز حکومت قاجاریه به دست آقا محمدخان قاجار، کم‌کم آرامش بر ایران حکم‌فرما شد و مدعیان سلطنت سرکوب شدند یا آرام گرفتند و نوعی حکومت متمرکز با مرکزیت شهر تهران بر سراسر کشور به وجود آمد.

آغاز حکومت قاجار که با شروع قرن نوزدهم هم‌زمان شد، در واقع دوره رقابت‌های بین‌المللی بین کشورهای بزرگ در خارج از اروپا، یعنی در آسیا و آفریقا و بعد آمریکای لاتین بود. در این زمان انگلستان قوی‌ترین کشور اقتصادی و نظامی به شمار می‌رفت که مستعمرات زیادی، از جمله مصر و هند را به دست آورده بود. کشورهای دیگر، مانند روسیه و فرانسه در رقابت با انگلستان در مناطق مختلف، از جمله جنوب آسیا رو در روی انگلستان بودند.

ایران به واسطه همسایگی با هند یک‌باره برای انگلستان، فرانسه و روسیه اهمیت پیدا کرد، برای انگلستان تبدیل ایران به عنوان محافظی برای هند (انگلستان) و روسیه و فرانسه به عنوان پلی برای رسیدن به هندوستان در نظر بود. از این رو دربار ایران محل آمدورفت سفیران اروپایی و غیراروپایی شد. از این زمان، روابط خارجی ایران دوباره گسترش یافت، قراردادهای زیادی با جهان خارج بسته شد و اسناد زیادی از این روابط گسترده خارجی به جا ماند. در اوایل دوره قاجار، آرشيو در تشکیلات مربوط به دربار قرار داشت و جزو اداره بیوتات بود.

در دوره قاجار نیز همانند حکومت‌های پیشین رونوشت اسناد و مدارک مهم، از قبیل اسناد مربوط به روابط خارجی را در دفاتر مخصوص ثبت می‌کردند. به عقیده عبدالله مستوفی این روشی بود که از دوره صفویه مانده بود و منشی‌الممالک کار نگارش اسناد روابط خارجی را بر عهده داشت (مستوفی، ۱۳۸۴: ۲۸-۲۶). تحولات سریع جهانی و گسترش روابط خارجی باعث شد که تشکیلات امور خارجه شکل مستقلی به خود بگیرد. صدراعظم که رسیدگی به تمام امور مملکتی را به دست داشت، دیگر قادر به اداره امور خارجی که وسعت می‌یافت، نبود. بنابراین وجود شخص و تشکیلات مستقلی برای این کار لازم بود. از این رو «با تشکیل کنگره وین (۱۸۱۵م.) و وضع اصول و قواعد روابط دیپلماتیک، در ایران نیز تحولاتی در این موضوع رخ داد و تشکیلاتی به نام «دفترخانه امور غرب» به وجود آورد تا روابط خارجی در آن تنظیم شود. شش سال بعد [۱۲۳۶ ق. / ۱۸۲۱م.] وزارت خارجه به

وجود آمد و عبدالوهاب نشاط با عنوان کفیل وزارت خارجه منصوب شد «از این زمان کار گردآوری اسناد روابط خارجی با نظم و ترتیب بیشتری انجام پذیرفت» (دیانی، ۱۳۷۷: ۲۴۷) و بعدها نظم کامل تری یافت. هرچند که علی اصغر شمیم عقیده دارد وی مأمور این کار بود؛ ولی «عنوان وزارت نداشت» (شمیم، ۱۳۷۷: ۲۴۳). به نظر می‌رسد که عبدالوهاب نشاط فقط کفالت داشت. بعد از وی میرزا ابوالحسن خان ایلچی شیرازی از سال ۱۲۳۹ تا ۱۲۵۰ ق. ۱۸۲۴ تا ۱۸۳۴ م. به مدت ده سال در این منصب بود (همان: ۲۴۳).

تقریباً از سال ۱۲۳۷ تا ۱۲۷۵ ق. / ۱۸۲۱ تا ۱۸۵۸ م. که به ترتیب میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام قرهانی، حاجی میرزا مسعود انصاری، ابوالحسن ایلچی، میرزا تقی‌خان امیرکبیر، میرزا سعیدخان موتمن‌الملک، میرزا حسین‌خان سپهسالار و ناصرالملک به وزارت امور خارجه رسیدند، وضعیت پست امور خارجه و تشکیلات آن، همسان بود و تغییر خاصی در آن به وجود نیامد (همان: ۲۴۵-۲۴۳).

در سال ۱۲۷۵ ق. / ۱۸۵۸ م. ناصرالدین شاه، صدراعظم خود میرزا آقاخان نوری را به دلیل سستی در کار برکنار کرد و تصمیم گرفت که بدون صدراعظم، مملکت را اداره کند. با این تفاوت اساسی نسبت به قبل که امور مملکتی را برای اولین بار میان شش وزیر تقسیم کرد که عبارت بودند از: وزیر عدلیه، مالیه، جنگ، امور خارجه، اوقاف و داخله. هر وزیری شخصاً به شاه گزارش می‌داد و او یگانه قدرتی بود که فرمان‌ها را صادر یا تصویب می‌کرد (آوری، ۱۳۸۷: ۲۴۳).

سال ۱۲۷۵ ق. / ۱۸۵۹ م. تعداد وزیران به ده وزیر رسید و یکی از آن‌ها وزیر خارجه بود که اهمیت ویژه‌ای داشت (خورموجی، ۱۳۶۳: ۲۴۲). «در این زمان با توسعه نظام اداری و ارسال سفیرانی به کشورهای دیگر، وظایف وزارت امور خارجه گسترش یافت و بالضروره آرشیو سیاسی از آرشیو مالی و اداری تفکیک شد.» (دیانی، ۱۳۷۷: ۳۶). یک مجلس مشورتی هم از وزرا و شاهزادگان به وجود آمد که دارالشورای کبرا نام داشت؛ ولی باز تصمیمات اصلی را شاه با مشورت وزیران می‌گرفت (آوری، ۱۳۸۷: ۱۶۷). «در سال ۱۳۱۷ ق. / ۱۸۹۹ م. به همت میرزا حسن‌خان مشیرالدوله، برای تربیت کادر وزارت خارجه، مدرسه علوم سیاسی دایر شد» (نوایی، ۱۳۷۷: ۲). هرچند در داخل ایران وزارت خارجه تقریباً آرشیو مشخصی داشت، ولی نمایندگی‌های ایران در خارج، آرشیو ثابتی نداشتند و آرشیو با تغییر سفیر به محل جدید حمل می‌شد. این امر مشکلاتی به همراه داشت، بدین

ترتیب که وزارت خارجه، دوباره اسناد و مدارک آرشیوی را باید به کشور مد نظر حمل کند. اما در سال ۱۳۱۷ق. / ۱۸۹۹م. وزارت خارجه در تمام حوزه‌های محل مأموریت سفرا و نمایندگان خود، آرشیو ثابت و منظم ایجاد کرد.

در سال ۱۳۱۸ق. / ۱۹۰۰م. میرزا نصراله‌خان مشیرالدوله، آرشیو وزارت خارجه ایران را منظم ساخت که در واقع سنگ‌بنا و پایه اصلی آرشیو فعلی وزارت خارجه شد (دیانی، ۱۳۷۷: ۳۶). در مجموع می‌توان گفت که جنگ‌های ایران و روس در اوایل قرن نوزدهم و توسعه روابط خارجی و شتاب آن در دوره سلطنت قاجار به گسترش تشکیلات وزارت خارجه و آرشیو آن شتاب داد.

از زمان آغاز انقلاب مشروطه (۱۳۲۴ق. / ۱۹۰۶م.) تا چند سال بعد، وزارت خارجه در ۲۴ شهر ایران کارگزاری یا نمایندگی داشت که امور مربوط به اتباع خارجی و روابط بین کنسولی و وزارت خارجه در تهران را سامان‌دهی می‌کردند. علاوه بر آن، ایران در عثمانی، اتریش، آلمان، بلژیک، ایتالیا، روسیه، فرانسه، هلند، آمریکا و انگلستان سفیر داشت (فلور، ۱۳۸۴: ۱۰۱-۸۹). در کشورهای هم‌جوار نیز کنسولگری‌هایی داشتند که همگان دارای یک آرشیو مستقل بودند و اسناد آن به طور منظم به تهران منتقل می‌شد.

با توسعه تشکیلات، پیدایش مؤسسات و افزایش وزارتخانه‌ها، به‌ویژه در آستانه انقلاب مشروطیت و بعد از آن انبوهی از اسناد و مدارک دولتی به وجود آمد که نیازمند سامان‌دهی، نظم و ترتیب خاصی بود که همان طبقه‌بندی آرشیوی باشد. از این رو با هماهنگی‌های به‌عمل‌آمده، هیئت فرانسوی و بلژیکی، طرحی را برای اصلاح نظام آرشیوی ایران ارائه داد و در بین سال‌های ۱۳۰۸ق. تا ۱۳۱۹ش. / ۱۹۰۱م. تا ۱۹۲۹م. آن را به اجرا گذاشتند. طبق این روش ادارات دولتی ایران، از جمله وزارت خارجه موظف شدند دفاتر ثبت، ایندکس نامه‌های روزانه داشته باشند.

آرشیو وزارت خارجه در دوره حکومت پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۴ش. / ۱۹۷۹-۱۹۲۵م.)

در سال ۱۳۰۹ش. / ۱۹۳۰م. فکر ایجاد یک مرکز اسناد دولتی در تصویب نامه دولت شکل گرفت و مقرر شد تمام قراردادها، امتیازات و اسناد در قصر گلستان که به عنوان مرکز اسناد دولتی مشخص شده بود حفظ شود. این مسئله، شامل تمام وزارتخانه‌های ایران بود.

البته وزارت خارجه از سال ۱۳۱۸ق. / ۱۹۰۰م. این کار را شروع کرده بود، حتی در سال ۱۳۰۰ق. / ۱۸۸۲م. وزارت خارجه دارای دفتر ثبت و ضبط اسناد بود. در این دوره وزارت خارجه پنج اداره و پنج دفتر داشت که دفتر ثبت اسناد، جزو اولین اداره آن؛ یعنی "اداره انطباعات و دارالترجمه و مقدم‌السفرا بود (شمیم، ۱۳۷۰: ۳۴۸).

هم‌زمان با شکل‌گیری ادارات نوین در دوره حکومت پهلوی اول در سال ۱۳۱۳ش. / ۱۹۳۴م. آرشیو وزارت خارجه رسماً تثبیت شد. اداره وزارت خارجه به عهده یک وزیر و یک معاون بود. تعداد سفارتخانه‌های ایران در خارج و سفارتخانه‌های خارجی در ایران افزایش یافت و این‌ها همه بر اهمیت وزارت خارجه و داشتن آرشیو منظم، قابل دسترس و طبقه‌بندی شده‌ای می‌افزود.

روند گسترش تشکیلات وزارت خارجه در دوره حکومت پهلوی دوم (۱۳۵۷- ۱۳۲۰ش. / ۱۹۷۹- ۱۹۴۱م.) سرعت گرفت. از سال ۱۳۲۹ش. / ۱۹۵۰م. با تأسیس دانشکده علوم سیاسی‌ای به نام "مرکز مطالعات بین‌المللی" در دانشگاه تهران، افراد به کار گرفته شده در وزارت امور خارجه بیشتر از این طریق جذب می‌شدند. کم‌کم کادر اداره‌کننده این وزارتخانه افزایش یافت و افراد تعلیم دیده اداره امور را به دست گرفتند. به طوری که در سال ۱۳۳۸ش. / ۱۹۵۹م. این وزارتخانه ۳۴۵ کارمند رسمی ثابت داشت که از این تعداد ۲۹۴ نفر دیپلمات و ۵۱ نفر در بخش اداری مشغول به کار بودند.

این رقم یازده سال بعد (۱۳۴۹ش. / ۱۹۷۰م.) به ۴۰۰ نفر رسید. در این زمان ایران در چهل کشور دنیا نمایندگی دیپلماتیک داشت (فلور، ۱۳۸۴: ۲۵). افزایش کشورهای مستقل و آرامش نسبی بعد از جنگ جهانی دوم باعث گسترش مناسبات جهانی بین کشورها شد و در این سال وزارت امور خارجه دارای یک وزیر و چهار معاون بود.

در این زمان نظم و انضباط در آرشیو وزارت خارجه بیشتر شد و دوایر جدیدی، نظیر بخش آفریقا، خلیج فارس و سازمان‌های بین‌المللی به وجود آمد. در سال ۱۳۴۹ش. / ۱۹۷۰م. سازمان اسناد ملی با هدف جمع‌آوری همه اسناد و مدارک دولتی قابل نگهداری و استفاده در پژوهش‌های مختلف به وجود آمد که تحولی بزرگ در تاریخ آرشیو ایران بود و توانست با جمع‌آوری تمام اسناد و مدارک ادارات و وزارتخانه‌های مختلف گامی بلند در این راه بردارد؛

ولی آرشیو وزارت خارجه کاملاً به رغم همکاری با این سازمان، مستقل ماند و تا به امروز نیز جدا از آرشیو ملی ایران به راه خود ادامه می‌دهد.

معرفی آرشیو فعلی وزارت خارجه

در حال حاضر این آرشیو در بخش مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت خارجه در ساختمان وسیع و پیشرفته وزارت خارجه در منطقه شمیران تهران قرار دارد و تعداد اسناد آن بالغ بر سی میلیون برگ سند ارزشمند در زمینه تاریخی است که در اینجا به شرح بخش‌های مختلف آن پرداخته می‌شود.

بخش مهم این قسمت: "مرکز اسناد و خدمات پژوهشی" است که دارای دو اداره و ساختار است:

۱- اداره آرشیو و پژوهش اسناد ۲- کتابخانه تخصصی

اداره آرشیو، سی میلیون برگ سند ارزشمند تاریخی به شرح ذیل دارد.

۱- اسناد قدیمی ادارات مرکزی وزارت امور خارجه، ۸ میلیون برگ

۲- اسناد نمایندگی‌های سیاسی و کنسولی ایران در خارج از کشور حدود ۱۲ میلیون برگ

۳- اسناد جدید ادارات مرکزی وزارت امور خارجه حدود ۱۰ میلیون برگ

قدیمی‌ترین سند از مجموعه اسناد قدیم مربوط به سال ۸۶۸ ق. است و قدیمی‌ترین سند از مجموعه اسناد نمایندگی‌های سیاسی و کنسولی ایران در خارج از کشور مربوط به سال ۱۲۰۶ ق. / ۱۷۹۱ م. است [فدایی عراقی، ۱۳۸۴: ۱۷۱].

ناگفته نماند که این آمار مربوط به بیش از یک دهه پیش است و تا به امروز افزایش چشمگیری داشته است. اینک برای اینکه پی ببریم طبقه‌بندی این اسناد چگونه است و نحوه دسترسی، استفاده و نگهداری از آن‌ها چگونه انجام می‌شود، به شرح وضعیت بخش‌های مختلف آرشیو وزارت خارجه ایران می‌پردازیم.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی دارای سه ساختار مستقل با عناوین ذیل است:

۱. اداره آرشیو و پژوهش اسناد

۲. کتابخانه تخصصی

۳. مرکز چاپ و انتشارات

۱. اداره آرشیو و پژوهش اسناد

اداره آرشیو و پژوهش اسناد مسئولیت حفظ و نگهداری اسناد وزارت امور خارجه با تکیه بر نگاه تاریخی و کاربردی به اسناد و شناسایی مباحث مورد نیاز حوزه سیاست خارجی را به عهده دارد. این اداره همچنین تعریف و عملیاتی کردن پروژه‌های تحقیقاتی، برگزاری نمایشگاه و سمینارهای علمی-تاریخی را عهده‌دار است. تفکیک، تنظیم و بررسی اسناد بایگانی راکد اداره‌ها و نمایندگی‌های وزارت متبوع، آموزش و تربیت نیروهای متخصص در امر اسناد و آرشیو و برقراری ارتباط و همکاری‌های اسنادی و آرشیوی با مراکز اسنادی داخل و خارج کشور از دیگر موضوعات حوزه کاری اداره آرشیو و پژوهش اسناد است. در سالیان اخیر شاهد تحولات چشمگیری در توسعه این اداره بوده‌ایم؛ هم‌اکنون نگهداری اسناد مطابق با استانداردهای بین‌المللی و در فضایی بالغ بر ۷۰۰۰ متر مربع انجام می‌شود. اداره آرشیو و پژوهش اسناد دارای دو بخش اصلی: آرشیو و تحقیق و پژوهش است که به اختصار معرفی می‌شوند:

الف) بخش آرشیو

این بخش در یک تقسیم، متشکل از سیزده قسمت مجزا است که عبارت‌اند از:

الف - ۱- واحد دریافت اسناد:

این واحد وظیفه بررسی روند گردش اسناد در وزارت متبوع، تهیه آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های لازم، بازرسی و بررسی وضعیت اسناد راکد دبیرخانه‌های ادارات مرکزی، نظارت بر حسن اجرای دستورالعمل بایگانی و عملکرد بایگانی‌های ادارات مرکزی و

نمایندگی‌های کشورهای خارجی از کشور، هماهنگی با واحد پالایش جهت تفکیک اسناد انتقالی، امحایی و آرشیوی را بر عهده دارد.

الف - ۲- واحد پالایش اسناد:

تفکیک، پالایش و فهرست‌نویسی اسناد راكد شامل اسناد ابقایی، اسناد انتقالی و اوراق زائد طبق ضوابط و مجوزهای عمومی و اختصاصی سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی وظیفه اصلی این واحد است. همچنین ارتباط تخصصی آرشیوی با سازمان اسناد ملی ایران در زمینه تدوین و تعریف مجوزهای امحای اوراق زائد یا اسناد انتقالی از دیگر وظایف واحد مذکور است.

الف - ۳- مخزن اسناد قدیمه:

در این مخزن حدود ۵ میلیون برگ سند موجود است که به لحاظ تاریخی به دو بخش قمری و شمسی تقسیم می‌شود. اسناد دوره قمری با سواد وقف‌نامه‌ای مربوط به سال ۸۶۸ق. آغاز می‌شود. اسناد دوره شمسی شامل پهلوی اول تا اواسط پهلوی دوم است که به سال ۱۳۴۶ش. ختم می‌شود. بخش مهم اسناد این مخزن در باره رویدادهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران از ۱۲۴ق. تا سال ۱۳۴۶ش. است. در کنار مجموعه اصلی، می‌توان از مجموعه ۳۱۹ جلدی تصاویر اسناد وزارت امور خارجه انگلیس (PRO) در باره ایران و کشورهای همسایه (۱۹۳۹-۱۶۰۰م.) و مجموعه ۱۶۱ جلدی دفاتر اسناد مکمل قاجاریه نام برد. ضمن اینکه برخی دیگر از مجموعه‌های متفرقه از قبیل: دفترهای قدیمی، اصل و سواد مکاتبات، گزارش‌ها و سفرنامه‌ها، نامه‌های متبادله میان سران (۱۰۵۰ فقره)، روزنامه‌های قدیمی نیز در این مخزن وجود دارد.

الف - ۴- مخزن اسناد نمایندگی و ادارات سیاسی:

در این مخزن که بزرگ‌ترین مخزن اداره است، مجموعه اسناد مربوط به نمایندگی‌های ایران در نقاط مختلف جهان از تأسیس سفارتخانه‌های کشورمان تا دوره حاضر نگهداری می‌شود. طبقه‌بندی اسناد در این بخش بر اساس نام نمایندگی است. قدیمی‌ترین سند موجود در این مخزن مربوط به سال ۱۲۰۶ هجری قمری است.

الف - ۵ - مخزن کنسولی و ادارات پشتیبانی :

در این مخزن اسناد مربوط به سرکنسولگری‌های کشورمان در نقاط مختلف جهان و امور مربوط به اتباع ایرانی در دیگر کشورها نگهداری می‌شود. همچنین اسناد ادارات پشتیبانی وزارت امور خارجه نیز شامل این مخزن است.

الف - ۶ - مخزن گذرنامه‌های دولتی :

در این مخزن بالغ بر ۱۴۰ هزار گذرنامه دولتی (اعم از سیاسی و خدمت) متعلق به مقامات مملکتی، مدیران و کارکنان وزارت امور خارجه از سال ۱۳۰۲ شمسی تاکنون نگهداری می‌شود.

الف - ۷ - مخزن معاهدات:

در این مخزن بیش از ۳۰۰۰ معاهده، قرارداد، یادداشت تفاهم و بیانیه‌های منعقد شده میان دولت ایران با کشورهای خارجی از زمان قاجار تاکنون حفظ شده است. این بخش از اداره، شامل تمام انواع معاهدات دو و چند جانبه و قراردادهای امضا شده میان دولت ایران با سایر دول خارجی اعم از موافقت‌نامه‌ها، مقابله‌نامه‌ها، یادداشت‌های تفاهم و غیره است. این اسناد که مربوط به سه دوره قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی است، در قالب موضوعات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و امنیتی تدوین شده و تعداد آن در هر دوره بیانگر میزان روابط دوجانبه میان دولت وقت ایران با سایر کشورهاست.

الف - ۸ - مخزن حقوقی :

در این مخزن اسناد مربوط به ادارات حقوقی وزارت متبوع نگهداری می‌شود.

الف - ۹ - مخزن نقشه‌های مرزی و تاریخی:

این مخزن حاوی مجموعه‌ای نفیس بالغ بر ۶۰۰۰ نقشه و اطلس‌های قدیمی است که دارای ارزش سیاسی، حقوقی، جغرافیایی، تاریخی و هنری است. اسناد این بخش که بعضاً منحصربه‌فردند، از سه گروه تشکیل شده‌اند:

۱- نقشه‌ها و اطلس‌های مرزی و حقوقی که ضمیمه پروتکل‌های مرزی ایران با کشورهای

همسایه است. ۲- نقشه‌ها و اطلس‌های هنری و تاریخی که شامل نقشه‌هایی از قرن ۱۸

میلادی است و قدیم‌ترین آن تصویر قلمرو پادشاهی ایران از اطلس کاسما گرافیا است. اصل نقشه حکاک‌ی بر روی چوب بوده و به زبان باسل به چاپ رسیده است. ۳- نقشه‌های ترسیمی دستی به وسیله کارتوگرافان و مأموران دولتی از مرزها و مناطق مختلف کشور.

الف - ۱۰- مخزن دیداری و شنیداری:

در این مخزن نوارهای صوتی و تصویری، کاست، ریل صدا، لوح فشرده نوری، دیسکت، آلبوم‌های عکس، پوسترها، تمبر، گراورها، تابلوها، مهرهای نمایندگی‌ها و هزاران قطعه عکس از سران و دولتمردان دوران قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی نگهداری می‌شود. مخزن مذکور دربرگیرنده بیش از صدوپنجاه هزار قطعه عکس و بیش از ۴۰۰۰ قطعه مهر حکومتی و اداری است.

الف - ۱۱- واحد فنی و آرشیو الکترونیک:

در این واحد با استفاده از دستگاه‌های مجهز و اسکنرهای پیشرفته، کار ذخیره و به‌روز کردن اطلاعات برای دسترسی آسان و سریع محققان به آرشیو و تهیه نسخه پشتیبان جهت ارائه خدمات انجام می‌پذیرد. لازم به ذکر است که در این قسمت بیش از ۱۲۰۰ عنوان لوح فشرده (DVD, CD) و دیسکت) برنامه‌ها، اسناد و نسخ خطی نگهداری می‌شود.

الف - ۱۲- واحد آموزش امور بایگانی :

آموزش نیروهای بایگان در جهت ارتقای سطح تخصصی آن‌ها و برگزاری دوره‌های متعدد برای متصدیان امور دفتری و بایگانی ادارات مرکز و نمایندگی‌های وزارت متبوع از فعالیت‌های این واحد است.

الف - ۱۳- واحد حفاظت ، آسیب‌زدایی و مرمت

این واحد وظیفه بررسی مداوم وضعیت حفاظتی مخازن و بررسی وضعیت نگهداری اسناد بر اساس استانداردهای موجود را بر عهده دارد. این واحد اسناد آسیب‌دیده را شناسایی کرده و با رعایت مقررات، از اسناد مخازن جداسازی و برای مرمت به واحد مذکور منتقل می‌کند.

ب) بخش تحقیق و پژوهش در اسناد

بررسی موضوع کلان دستگاه سیاست خارجی کشور با تکیه بر اسناد تاریخی در قالب پژوهش‌های موضوعی، انتشار اسناد و برگزاری نشست‌های علمی و نمایشگاه‌های اسنادی از اهداف این بخش است. این بخش نیز در یک تقسیم‌بندی به هفت قسمت مجزا تقسیم می‌شود که عبارت‌اند از:

ب - ۱- واحد نمایه‌سازی اسناد قدیمه:

به منظور حفظ و نگهداری اسناد بر اساس استانداردهای موجود و ایجاد زمینه‌های مناسب برای بهره‌برداری بهتر پژوهشگران، این واحد از بهمن ماه ۱۳۷۸ شروع به کار کرده است. این بخش با بهره‌گیری از کارشناسان و پژوهشگران کارآزموده، پروژه نمایه‌نویسی اسناد قدیمه را از قدیمی‌ترین اسناد؛ سال ۱۱۲۴ق. آغاز کرده که اکنون در حال نمایه‌نویسی اسناد سال ۱۳۳۶ش. هستند.

ب - ۲- واحد مراجعات اسنادی:

این واحد مرجع اصلی پاسخ‌گویی به همه مراجعین پژوهشگر است. پژوهشگران با ارائه معرفی‌نامه و پس از طی مراحل اداری موجود، مجوز تردد به اداره را دریافت کرده و می‌توانند طبق ضوابط مرکز، از خدمات اسنادی بهره‌مند شوند. این واحد همه‌روزه پذیرای پژوهشگران عرصه تاریخ و علوم سیاسی و دیگر رشته‌ها از مراکز علمی داخلی و خارجی است.

ب - ۳- واحد فصلنامه تاریخ روابط خارجی:

فصلنامه تاریخ روابط خارجی که درجه علمی - ترویجی دارد و تاکنون ۷۷ شماره آن منتشر شده است به ارائه مقاله‌هایی با محوریت تاریخ روابط خارجی ایران با تکیه بر اسناد وزارت امور خارجه می‌پردازد.

ب - ۴- بانک اطلاعات:

این قسمت وظیفه پیاده کردن اطلاعات بخش نمایه‌سازی اسناد به صورت داده‌های کامپیوتری بر روی شبکه رایانه‌ای را به عهده دارد. امید است که با راه‌اندازی برنامه

نرم‌افزاری بانک اطلاعاتی جدید، امکان دسترسی آنلاین همه پژوهشگران ایرانی و خارجی به اسناد تاریخی مجاز این مرکز فراهم شود.

ب - ۵ - واحد همایش‌ها و همکاری‌های اسنادی و گنجینه:

از وظایف گوناگون این واحد می‌توان به تهیه مقدمات برگزاری همایش‌ها و نمایشگاه‌ها و همکاری با نمایندگی‌های وزارت امور خارجه در نقاط مختلف جهان و مراکز علمی و دانشگاه‌ها در زمینه برگزاری مشترک همایش و نمایشگاه‌ها اشاره کرد.

ب - ۶ - واحد تاریخ شفاهی :

تاریخ شفاهی یکی از شیوه‌های پژوهش در تاریخ است که به شرح و شناسایی وقایع، رویدادها و حوادث تاریخی بر اساس دیدگاه‌ها، شنیده‌ها و عملکرد شاهدان، ناظران و فعالان آن ماجراها می‌پردازد. متون این تاریخ حتی در صورت مکتوب شدن، خصلتی گفتاری دارد. در فرایند مصاحبه تاریخ شفاهی دو عامل مصاحبه‌کننده و راوی ارتباطی تنگاتنگ دارند. و گفتمان متقابل این دو عامل با به کارگیری شیوه‌های اصولی و استاندارد مصاحبه تاریخ شفاهی به آشکار شدن زوایای پنهان تاریخ و بازسازی دوباره آن منجر می‌شود. اداره آرشیو و پژوهش اسناد با استفاده از تجارب گذشته و به‌خصوص تجربه نانوشته‌های رؤسای نمایندگی‌ها هم‌اکنون به سمت تقویت واحد مذکور حرکت می‌کند. مصاحبه با سفرای کشورهای بزرگ هم‌اکنون در دستور کار اداره قرار گرفته است.

ب - ۷ - واحد پیگیری امور پژوهشی :

این واحد وظیفه دارد ضمن بررسی مستمر موضوعات کلان در عرصه تاریخ سیاست خارجی، نسبت به شناسایی نیازهای حوزه مذکور با استفاده از تجارب تاریخی و استخراج موارد کاربردی از اسناد، اقدام کرده و پس از تعریف آن‌ها در قالب پروژه‌های تحقیقاتی نسبت به اجرایی و عملیاتی شدن آن‌ها اقدام کند (کتابچه راهنمای آرشیو وزارت امور خارجه).

نتیجه

چنان که مستندات تاریخی نشان می‌دهد، بایگانی سنت تاریخی دیرینه‌ای در ایران است که بخش مهمی از آن را اسناد روابط خارجی تشکیل می‌دهد. اهمیت این اسناد دولتمردان را بر آن داشت که در حفظ و حراست آن بکوشند. این مهم در دوره معاصر تاریخ ایران به واسطه گسترش روابط خارجی (سیاسی و اقتصادی) شدت بیشتری گرفت. بدین ترتیب از دوره معاصر؛ به‌ویژه قاجار با پیدایش ارگان جدید وزارت خارجه، جمع‌آوری، انتظام و بایگانی اسناد مربوط به آن، بیشتر مورد توجه قرار گرفت. چنان که اولین بار شیوه جدید بایگانی در وزارت خارجه شروع شد و در سایر وزارتخانه‌ها از آن پیروی شد. این روند بعدها شتاب بیشتری گرفت و با تأسیس سازمان اسناد ملی در سال ۱۳۴۹ ش. که در واقع آرشیو ملی ایران برای جمع‌آوری تمام اسناد اداری محسوب می‌شود، آرشیو وزارت امور خارجه استقلال خود را حفظ کرد. به طوری که، در حال حاضر با توجه به ارزشمندی فوق‌العاده اسناد موجود، در کنار سایر مراکز آرشیوی، جایگاه بسیار معتبری دارد. با این حال مسئله بسیار مهم جهانی که ایکا (شورای جهانی آرشیو) دنبال می‌کند، شعار آرشیو برای همه و دسترسی آسان و بدون حضور درخواست‌کننده است. بنابراین مطلوب است با توجه به رشد جمعیت دانشجویی، مراکز پژوهشی و پژوهشگران آزاد، راه‌های وصول و دسترسی غیرحضوری مورد توجه قرار گیرد و مسیر آینده‌آل آن ایجاد یک شبکه آرشیوی متصل برای جست‌وجوی آسان در کل مراکز اسنادی کشور است که می‌تواند راهگشای دستیابی آسان به اسناد و مدارک تاریخی ایران باشد؛ در این صورت است که کاربرد و اهمیت اسناد وزارت امور خارجه بیشتر نمایان می‌شود.

منابع و مأخذ

- اصف، محمدهاشم (رستم‌الحکما)، ۱۳۸۲، *رستم‌التواریخ، چاپ دوم*، تهران: انتشارات فردوس.
- آوری، پیتر، ۱۳۷۳، *تاریخ معاصر ایران*، ترجمه: محمد رفیعی آبادی، جلد ۱، چاپ سوم، تهران: انتشارات عطایی.
- آوری، پیتر، همبلی، گاوین و دیگران، ۱۳۸۷، *تاریخ ایران (دوره افشار، زند و قاجار)*، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات جامی.

خورموجی، محمدجعفر، ۱۳۶۳، *حقایق الاخبار ناصری*، چاپ دوم، به کوشش: حسین خدیو جم، تهران: نشر نی.

دیانی، محمدحسن، ۱۳۷۷، *مقدمه‌ای بر آرشیو*، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
سمیعا، میرزا، ۱۳۶۸، تذکره الملوک، به کوشش: محمد دبیرسیاقی، تهران: امیرکبیر.
سیوری، راجر، ۱۳۷۷، *ایران عصر صفوی*، ترجمه: کامبیزعزیزی، چاپ چهارم، تهران: نشر مرکز.
شمیم، علی اصغر، ۱۳۷۰، *ایران در دوره سلطنت قاجار*، چاپ دوم: تهران: انتشارات علمی.
فدایی عراقی، غلامرضا، ۱۳۸۴، *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد آرشیوی*، تهران: انتشارات سمت.
فلور، ویلم، ۱۳۸۴، *"تاریخچه وزارت امور خارجه ایران"*، ترجمه: جواد کریمی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال هفتم، شماره ۲۴-۲۵. ۱۰۱-۸۹.

مستوفی، عبدالله، ۱۳۸۴، *شرح زندگانی من*، جلد اول، چاپ پنجم، تهران: انتشارات زوار.
نوابی، عبدالحسین، ۱۳۷۷، *روابط سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفویه*، تهران: انتشارات سمت.
ورهرام، غلامرضا، ۱۳۶۶، *تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند*، تهران: انتشارات معین.
وزارت امور خارجه، [بی تا]، *کتابچه راهنمای آرشیو*.